

УДК 7.071.1(084)Шевченко

Надія Орлова
(Київ)

АЛЬБОМ ЛУК'ЯНА СЕМЕНОВИЧА АЛЕКСЕЄВА
(деякі штрихи до малярської спадщини Тараса Шевченка)

У статті подано нові матеріали про побутування малярських творів Тараса Шевченка: «Портрет Л. С. Алексеєва», «Новопетровське укріплення. Батарея № 2» і «Новопетровське укріплення та вид на Николаєвську станицю».

Ключові слова: Л. Алексеєв, Т. Шевченко, «Портрет Л. С. Алексеєва», «Новопетровське укріплення. Батарея № 2», «Новопетровське укріплення та вид на Николаєвську станицю», альбом, малюнки, атрибуція.

В статье представлены новые материалы о бытовании художественных произведений Тараса Шевченко: «Портрет Л. С. Алексеева», «Новопетровское укрепление. Батарея № 2» и «Новопетровское укрепление и вид на Николаевскую станицю».

Ключевые слова: Л. Алексеев, Т. Шевченко, «Портрет Л. С. Алексеева», «Новопетровское укрепление. Батарея № 2», «Новопетровское укрепление и вид на Николаевскую станицю», альбом, рисунки, атрибуция.

The article presents some new materials dealing with attribution of Taras Shevchenko's paintings: *Portrait of Lukyan Alexeyev, Novopetrovsk Military Stronghold. Battery # 2, Novopetrovsk Military Stronghold and a View of Stanysia Nikolayevska.*

Keywords: Lukyan Alexeyev's album, Taras Shevchenko, *Portrait of Lukyan Alexeyev, Novopetrovsk Military Stronghold. Battery # 2, Novopetrovsk Military Stronghold and a View of Stanysia Nikolayevska*, album, pictures, attribution.

Серед численної кількості портретів сучасників, виконаних Тарасом Шевченком (понад 150), привертає увагу зображення молодого чоловіка у військовому вбранні з гітарою. У десятитомному виданні творів Тараса Шевченка (К., 1963) зазначено, що це сепія «Невідомий з гітарою» (1848, 1849) [11, с. 11, № 13], виконана в Раїмі під час Аральської експедиції. На малюнку – авторський напис сепією (напівуставом) «Раимъ». Споглядаючи твір, переконуєшся, що художник ставився до портретованого зі щирою симпатією. Портрет вражає високою майстерністю виконання і глибоким психологізмом. Молодий військовий, злегка перебираючи струни гітари, зосереджений і заглиблений у свої почуття. Світло падає згори, осяваючи високе чоло та верхню частину вродливого обличчя, ще більше підкреслює внутрішній зв'язок між думками, мелодією та поглядом. У науковій літературі малюнок трапляється під назвами «Гітарист», «Портрет его товарища по солдатской службе», «Гітарист в жовнірській амуніції».

Думки дослідників стосовно особи портретованого й часу виконання сепії розділилися. Г. Чабров уважав, що на портреті зображений польський політичний засланець, учасник Аральської експедиції Х. Вернер; М. Гаско доводив, що це інженер-прапорщик Оренбурзької гарнізонної команди Є. М. Алексеєв; Л. Большаков висловив припущення, що це портрет топографа Аральської експедиції К. Рибіна; деякі вчені, включаючи останню публікацію В. Смілянської, схиляються до версії, що на сепії – штабс-капітан, знайомий Тараса Шевченка з Аральської експедиції – О. Макшеєв [10; 3; 2; 8]. Названі автори, окрім М. Гаска, зараховують дату виконання портрета до Аральської експедиції.

Г. Паламарчук атрибутувала твір як «Портрет Л. С. Алексеєва», виконаний у 1856–1857 роках під час перебування художника в Новопетровському укріпленні [6, с. 67–81; 7, с. 42–44]. Спостереження дослідниці ґрунтувалися на побутуванні твору і його власниках, на візуальному обстеженні та порівнянні з малюнками Т. Шевченка «За малюванням товарища», «Портрет офіцера», виконаними в Новопетровсько-

му укріпленні, на зіставленні біографічних даних і документальних джерел, спогадів І. С. Алексєєва – тобто на тих матеріалах, на які не звернули уваги попередні шевченкознавці.

Відмітимо схожість манери виконання та інтер'єру на двох сепіях: «Невідомий з гітарою» та «За малюванням товариша». Окрім цього, зауважимо, що в останньому художник уводить в інтер'єр зовсім не побутові казахські речі: на полиці – товста книжка (імовірно, Біблія, яка була в Т. Шевченка на засланні), гітара, стіл, диван, біля якого – складаний полотняний стілець. Саме такий стілець належить до меморіальних речей Т. Шевченка, що зберігаються в Літературно-меморіальному будинку-музеї Тараса Шевченка. А. Ускова, дружина коменданта Новопетровського укріплення, у спогадах розповіла про казахську кибитку, у якій працював Т. Шевченко: «У новорозведеному саду для мене було поставлено літній житловий будиночок, неподалік збудували альтанку, де ми обідали, а поблизу поставили киргизьку кибитку, в якій Шевченко міг працювати» [9, с. 238–239]. Зрозуміло, що частину особистих речей (вищеназваних) художник міг зберігати в кибитці.

На нашу думку, слово «Раимъ», написане на сепії, не прив'язує твір до часу виконання в Аральській експедиції. Існує версія, що художник, маючи заборону писати й малювати і вже будучи покараним за порушення царської заборони (арешт 23 квітня 1850 р.), зумисне зарахував датування твору до Аральської експедиції.

Отже, на малюнку зображений урядник Уральського козачого війська Лук'ян Семенович Алексєєв, який служив у Новопетровському укріпленні в 1856–1858 роках, коли там відбувався покарання поет.

Л. Алексєєв закінчив Неплюївський кадетський корпус в Оренбурзі восени 1854 року чи влітку 1855 року, який готував офіцерські кадри для степових укріплень, розкиданих на території Оренбурзького краю. Навесні або влітку 1856 року вже в чині осавула потрапив до Новопетровського укріплення. У 1858 році він переїхав до Уральська, де в 1861–1863 роках був хорунжим, займав посаду ексекutora військової частини, а з 1871 року – сотника Ілецької станиці, де і помер від сухот у віці 33 років [Архів НМТШ, А-675. Лист З. В. Осецької до Г. П. Паламарчук від 20 червня 1966 р.].

У Новопетровському укріпленні Л. Алексєєв приятелював із Т. Шевченком. Саме тоді художник виконав його портрет і на спомин про взаємини подарував два краєвиди укріплення: «Новопетровське укріплення та вид на станицю Ніколаєвську», «Новопетровське укріплення. Батарей № 2» (обидва рисунки зберігаються в Національному музеї Тараса Шевченка). У спогадах Іван Алексєєв (брат Лук'яна Алексєєва) зазначав: «Очевидно йому [Шевченкові. – Н. О.] подобалась їхня молода незіпсованість, безпосередність і необізнаність із темними сторонами життя. До того ж мій брат декламував і згодом часто згадував, як Шевченко, котрому дуже подобалося як він читав лермонтовського “Гладіатора”, просив його декламувати» [Архів НМТШ, А-418]. Автор спогадів писав, що, можливо, молодий осавул був натурником для малюнків художника «Вмираючий гладіатор», «Нарцис та німфа Ехо», також він зауважив, що митець у цей час «малював одну картину в семи окремих сценах чи моментах» [1, с. 248]. Вірогідно, мовиться про «Притчу про блудного сина».

У листах доньки Лук'яна Алексєєва, Марії Лук'янівни Шумі, її батько охарактеризований доброю, привітною та творчою людиною. Молодий офіцер любив малювати (здогадно можна уявити, що певні поради одержував від Тараса Шевченка), писав вірші, з успіхом виступав в аматорських спектаклях, чудово співав, любив грати на гітарі [Архів НМТШ, А-670-701]. В архіві НМТШ зберігається мініатюрний «Щоденник» (3,7x12,5 см) Л. Алексєєва за 1861–1862 роки [Архів НМТШ, А-418], зі сторінок якого перед нами постає молодий чоловік з багатим внутрішнім світом, вразливою і ніжною душею, який залюбки допомагав друзям, усіх зустрічав з посмішкою, мав веселий характер. Це імпувало поету. Імовірно, вони співали вдвох пісень, багато розмовляли. Приятельські стосунки підтримували й після звільнення Тараса Шевченка із заслання. На жаль, їх листування не збереглося. Із публікації І. Мар-

ченка «Дорогі реліквії» [4] відомо, що поет з Петербурга надіслав Л. Алексеєву свою фотографію. Про це зазначали також його онука Зоя Осецька [Архів НМТШ, А-671, арк. 6] (у листуванні) та Г. Паламарчук (у дослідженні). Копія цієї фотографії була надіслана до Музею І. Марченком (йому передали оригінал М. Шумі і З. Осецька). На звороті світлини Л. Алексеєв власноруч написав характерним почерком (дрібними загостреними літерами з рівним нахилом) праворуч: «Получено из С-Петербурга 26 сентября...» з підписом «Л. Алексеєв» [Архів НМТШ. Листи до Державного музею Т. Г. Шевченка. 1951–1956, 1959, арк. 39, 40]. Очевидно, далі був написаний рік, поверх якого стояв сургуч, що його зірвали, і дата зникла. Це відома світлина митця – поет у кожусі й шапці (поясне зображення), – виконана петербурзьким фотографом Генріхом Денсьером у 1859 році. За цим зображенням паризький гравер, літограф і художник Адольф Мультерон у 1859–1860-х роках виконав літографований портрет Кобзаря на замовлення Л. Жемчужникова.

Повернімося до примірника фото, надісланого до Музею І. Марченком. Воно має візитівковий формат, погрудне, овальної форми, найвірогідніше, обрізане Л. Алексеєвим (видно нерівні краї овалу, дещо непропорційне). Порівнюючи його зі світлиною Г. Денсьера та літографією А. Мультерона, знаходимо спільність із зображенням поета саме на літографії. Користуючись дослідженнями Володимира Яцюка [12], зауважимо, що саме з літографії А. Мультерона були поширені зображення Кобзаря візитівкового формату вже після смерті поета.

Це наводить на думку, що цю світлину Т. Шевченко не міг подарувати Л. Алексеєву, а офіцер сам замовив її в Петербурзі, або це зробив хтось із його знайомих.

У колекції НМТШ зберігається альбом Лук'яна Алексеєва «Карикатури» з автографом «Л. Алексеєв» [Архів НМТШ. Альбом Л. Алексеєва «Карькатуры» (г-1310-1335)], що становить науковий інтерес для дослідників малярської творчості Т. Шевченка. Він невеликого формату (13,2х21,3), саморобний, оправлений у чорну обкладинку, на якій конгревним тисненням написана бронзовою фарбою назва «Карикатури». До обкладинки приклеєно форзац із тонкого сірого паперу з написом олівцем рукою Л. Алексеєва: «15-го апрѣля 1869 г (доживу-ли до 70-го года, терпѣть не могу четныхъ чисел). Урал. Л. Алексеєв» [Архів НМТШ. Альбом Л. Алексеєва «Карькатуры» (г-1310-1335)]. За цим написом і датою на рукописах поезій датуємо альбом 1869–1871 роками й устанавлюємо місце його створення – м. Уральськ.

Власницею названого портрета, подарованих Л. Алексеєву малярських творів Т. Шевченка, альбому «Карикатури» була Глафіра Іллівна Алексеєва-Нікольська, яка передала їх у 1929 році до Інституту Тараса Шевченка в Харкові. У заяві та історичній довідці на експонати вона зазначила: «Портрет невідомого, 2 рисунки (форт Олександровський) і альбом Невідомого дісталися моему чоловікові Івану Олександровичу Нікольському від його дядька (зображеного під ім'ям “Невідомого товариша по заслання” Шевченка) приблизно у 80-х роках. До мене вони перейшли після смерті чоловіка у 1913 р. [...] За розповідями чоловіка, дядько його (“Невідомий”) був ув'язнений разом з Шевченком в Олександровському форті. Всі ці рисунки намальовані Шевченком у тюрмі» [Архів НМТШ. Акт № 12 від 6.03.1929 р.]. Онука Лук'яна Алексеєва, Зоя Вікентіївна Осецька, припускала, що ці матеріали могли потрапити до Нікольського через другу дружину її діда – Людмилу Іванівну Алексеєву [Архів НМТШ, А-675. Лист від З. Осецької від 20.06.1966; А-683. Лист від О. Мойсеєнко від 31.12.1963], яка після смерті чоловіка вдруге вийшла заміж за Нікольського. До Музею альбом Л. Алексеєва надійшов із Харкова разом з вищеназваними малярськими творами Т. Шевченка в 1948 році під час побудови першої експозиції Музею. Слід зауважити, що авторка тексту помилково приписала всі малюнки з альбому «Карикатури» Т. Шевченку. І це можна пояснити.

Альбом має два розділи зі шмуцтитулами з тонкого сірого паперу: на першому – бронзовими друкованими літерами позначено «Т. Г. Шевченко», на другому – такими самими літерами зазначено «Карикатури неизвесного» з автографом «Л. Алексеєв».

Розділ «Карикатуры неизвесного» нараховує 21 аркуш рисувального паперу, де старанно перемальовані простим і кольоровими олівцями сюжети переважно сатиричного змісту. Багато малюнків – це епізоди з життя тодішньої армії, зокрема уральського козацтва, а також Хівінського походу та 19 аркушів тонкого сірого паперу зі старанно переписаними Л. Алексеєвим поезіями М. Савичева, О. Плещеева.

Розділ зі шмуцтитолом «Т. Г. Шевченко» не має жодного аркуша – чи то з малюнками, чи то з текстами. Досі ніхто з дослідників не звернув на це уваги.

У своєму первісному вигляді альбом був прошитий власником по лівому краю. На малюнках і аркушах із поезіями чітко простежуються характерні невеликі наскрізні отвори від голки.

При візуальному обстеженні малюнків Т. Шевченка, що були подаровані Л. Алексеєву, ми спостерігаємо такі самі отвори від проколів по лівому краю. Окрім того, рисунок «Новопетровське укріплення та вид на станицю Николаєвську» мав два перегини по вертикалі по розміру альбому, а рисунок «Новопетровське укріплення. Батарея № 2» розрізаний по вертикалі по розміру альбому.

Таким чином, малюнки Т. Шевченка були вкладені й прошиті власником, тобто Л. Алексеєвим, в альбомі «Карикатуры»; напис «Т. Г. Шевченко» нанесений друкованими бронзовими літерами на тонкому сірому папері – шмуцтитул до розділу цих малюнків. Пізніше кимось із нащадків альбом був розшитий, малюнки поета вилучені й передані до Інституту Тараса Шевченка в Харкові як окремі одиниці. Вірогідно, що це було зроблено І. Никольським, який передавав твори на московську виставку 1911 року з нагоди 50-х роковин з дня смерті поета [5]. Отже, уперше вони були виставлені в Москві 1911 року з такими назвами: «Шевченко Т. Г. Портрет его товарища по солдатской службе. Принадл. И. А. Никольскому», «Шевченко Т. Г. Общий вид Александровского форта. Принадл. И. А. Никольскому», «Шевченко Т. Г. Батарея № 2 в Александровском форте. Принадл. И. А. Никольскому». На звороті кожного малюнка є написи чорнилом: «Батарея № 2 в форте Александровском», «Вид части форта Александровского», а на монтувальному аркуші, до якого був прикріплений портрет, написано прізвище Алексеєва (після реставрації 1955 р. портрет був відокремлений від монтувального аркуша, на якому залишився напис із прізвищем Алексеєва). Назви малюнків не авторські. Після звільнення поета із солдатчини, у 1857 році Новопетровське укріплення перейменували у Форт Олександровський, тому осавул, який служив там ще й у 1858 році, підписуючи краєвиди, назвав Новопетровський форт Олександровським.

Почерк Л. Алексеєва спостерігаємо на цілому ряді експонатів, що зберігаються в зібранні НМТШ. Донька й онука Л. Алексеєва в 1966 році передали до Музею, окрім «Щоденника», також автограф поезії «Песня» [Архів НМТШ, А-418] і малюнок «За чаєм» [Архів НМТШ, Г-2011], підписаний на звороті автором, тобто Л. Алексеєвим.

При зіставленні підпису власника альбому, рукописів поезій в альбомі, вірша Л. Алексеєва «Песня», рукопису «Щоденника», напису на звороті малюнка «За чаєм» з підписами на звороті двох краєвидів Новопетровського укріплення доходимо висновку, що все зроблено одним і тим самим почерком, рукою Л. Алексеєва, якому властиві невеликі за розміром, рівного нахилу, трохи загострені літери з характерною малою літерою «д» і вималюваними великими літерами. Тому з певністю можна зазначити в коментарях названих малюнків (Повне зібрання творів Т. Г. Шевченка у 12 томах), що написи й назву зробив приятель поета – Л. Алексеєв. На це звертала увагу дослідниця Г. Паламарчук.

Отже, у колекції НМТШ зберігається альбом знайомого Т. Шевченка – осавула козацького війська Лук'яна Алексеєва, у якому були вміщені й підписані ним на звороті малюнки Т. Шевченка «Новопетровське укріплення. Батарея № 2» і «Новопетровське укріплення та вид на Николаєвську станицю» (у дванадцятитомному зібранні творів Т. Шевченка буде подано під назвою «Перша батарея з виглядом на станицю Миколаївську»).

1. *Алексєєв І. С.* До біографії Т. Г. Шевченка // Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982.
2. *Большаков Л.* Добро найкраще на світі. – К., 1981.
3. *Гаско М.* Про що розповідають малюнки Тараса Шевченка. – К., 1970.
4. *Марченко І.* Дорогі реліквії // Прапор. – 1961. – № 5.
5. Московська виставка творів Т. Г. Шевченка : каталог. – М., 1911.
6. *Паламарчук Г. П.* Невідомий друг Т. Г. Шевченка. З досліджень про Т. Г. Шевченка. – К., 1968.
7. *Паламарчук Г. П.* Нескорений Прометей. – К., 1968.
8. *Смілянська В.* Полемізувати аргументовано // Радянське літературознавство. – 1981. – № 12.
9. *Ускова А. О.* Т. Г. Шевченко в Новопетровському укріпленні // Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982.
10. *Чабров Т. М.* Із спостережень над графічними роботами періоду заслання // Збірник праць XIII наукової шевченківської конференції. – К., 1965.
11. *Шевченко Т. Г.* Повне зібрання творів : у 10 т. – К., 1963. – Т. 8.
12. *Яцюк В.* Віч-на-віч із Шевченком. – К., 2004.

Скорочення

Архів НМТШ – Архів Національного музею Тараса Шевченка